

Јелена С. Панић Мараш¹
Универзитет у Београду
Факултет за образовање учитеља и васпитача

МИЛУТИН УСКОКОВИЋ (1884–1915) И СРПСКА КУЛТУРА НА ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА

Сажетак: Рад се бави тесном везом српске културе на почетку 20. века и појаве Милутина Ускоковића, који се посматра као изданак наше културе сабирајући претходне тенденције првенствено у књижевности и наговештавајући оне које ће уследити након окончања Првог светског рата.

Кључне речи: културни образац, интелектуалац, књижевност првих деценија 20. века, модерничке тенденције.

Почетак 20. века био је период одређен свакојаким, често веома убрзаним променама у различитим сегментима друштвеног живота. Обележен је новим појавама како у друштву тако и у свакодневном животу. При крају 19. и почетком 20. века дошло је до раслојавања српског друштва – у првом реду појаве грађанске класе која је своје узоре имала у Европи. Промене су се осетиле у свим областима друштвеног живота. У политичком животу десио се Мајски преврат, а 1903. године срушен је апсолутизам Обреновића и отпочело доба грађанске парламентарне демократије.

¹ Jelena.Panic@uf.bg.ac.rs

Свакако једна од важнијих личности нашег јавног живота на почетку 20. века био је Јован Скерлић. Ево како он описује духовну климу тог доба:

Пре свега српски сељак бистар је, готово даровит, и код њега се често јављају типови чудновате интелигенције. Отуда код србијанске расе и у србијанској књижевности толико трезвености, интелигентног нетрадиционализма, ширине видика, либерализма у идејама, оштрог духа и правилног суда, толико разумног критицизма и плодне позитивности. Те природне особине своје расе, ту интелигенцију, добро обделава. Како у земљи нема сталежа и како није било класа, дизање из народа у грађанство вршило се врло брзо, и данас се грађанство и интелигенција стално освежавају и крепе притицањем те здраве народне крви. Та интелигенција, народна и народног порекла, одржава сталан и животворан додир са народном масом, и зато располаже знатном животном снагом. Али Србија има и својих мана, потенцираних мана целе наше југозападне расе, мана које проистичу из њених врлина, па Србија управо има мане својих врлина. Последица њеног револуционарног државног стварања јесте извесна политичка разбивеност, претеран индивидуалистички дух, оскудица осећања целине земље и државе. [...] Без традиција и без осећања солидарности поколења у заједничком народном раду, Србијанац често живи од данас до сутра, води политику „дан и комад”, није у стању да истрајно издржи напор, и исто тако брзо малаксава као што се брзо одушевљава, исто тако лако клоне као што брзо плане. Сангивиничар, нервозан, раздражљив, више негативан но позитиван, више рушилац но стваралац, рђав слуга али и рђав господар, руководећи се у животу више „инатом и севапом” но разлогом и по плану – данашњи Србијанац је све своје мане, као и врлине, пренео и у своју државу, своје друштво и у своју књижевност. Срећа је само што оне позитивне особине чине суштину народног карактера и не мењају се, док ове негативне особине, које су у битном и непомирљивом нескладу са модерним животом, са социјалним духом нашег времена сувременом државом, приметно и прогресивно слабе и губе се. [...]

У животу и у искушењима, Србија је очврсла и оспособила се за модерни живот, она је најзад нашла своју равнотежу и права, културна Србија је на сигурном путу стварања. У томе смислу парафразирајући познату реч мађарског родољуба Стевана Сечења, може се рећи: „Србије још није било, Србија тек има да буде!” И каква је да је, са свим својим рђавим странама, са постигнутим великим позитивним резултатима и са својим жалосним недостацима, нагло и сјајно напредна на једном, а задремала и застала на другом пољу, али увек пуна свега и експанзивне моћи, у врењу које значи живот, Србија, поред свега што јој ми замерамо и поред тога што не корача напред онако брзо као што би могла и као што бисмо ми хтели, несравњено више вреди но репутација коју јој стварају њени злуради непријатељи споља, и сваког дана постаје све достојнија оних великих симпатија и благонародних нада које у њу полагају Срби ван њених граница (Скерлић 1911: 15–18).

Већ се и у овим Скерлићевим речима може наслутити извесна напетост и дух промена које се наслућују. Наиме, ово је и време кад је дошло до поларизације на народну, традиционалну и грађанску културу. Подела је временом довела до позиције где се култура нашла на размеђи између патријархалне и модерне. Стари културни обрасци су се полако напуштали, а нови се споро прихватили, каткада уз отпоре каткада не. Шире посматрано, културне промене обрасца на почетку 20. века довеле су до промена које су имале одјека и на конструисање идентитета. И то се најпре осетило у уметничким тенденцијама овог периода. У том контексту треба разумети и опаску Душана Матића поводом романа *Чегомир Илић* како је „основна Ускоковићева тема била дубоко противуречје које је лежало у људима њиховог времена” (Матић 1963: 15). Противуречје о ком пише Матић види се и у Милутину Ускоковићу у ком се „боре” четири човека: човек који брани

традиционалну културу и патријархалне вредности, човек који се бори „сурово и плахо за нови животе”, грађанску културу и модернизацију, потом песник који „сања о целовитости човека и живота” и човек „фаустовског типа, човек стваралаштва, за кога писање није све: тек акција је све. Као у Фаусту” (Матић 1963: 17). И заиста, кад се сагледа његов живот и дело, уочава се да *чешири човека* о којима Матић пише заиста постоје, некада се сустичу, некада полемишу.

Треба истаћи да је у времену од 1900. до 1918. године српска култура постигла високе домете у многим облицима стваралаштва. У сфери књижевности ту су наши истакнути песници модерне (Јован Дучић, Милан Ракић, Алекса Шантић), потом прозни писци Бора Станковић и Исидора Секулић, у првом реду, а на пољу књижевне критике Љубомир Недић, Богдан и Павле Поповић, Јован Скерлић. У сликарству важни аутори су Паја Јовановић, Урош Предић, Надежда Петровић, а тада стварају и наши истакнути композитори Стеван Стојановић Мокрањац и Стеван Христић. На пољу науке, у различитим областима, делају Јован Цвијић, Тихомир Ђорђевић, Александар Белић, Слободан Јовановић, Никола Тесла, Михајло Пупин, Милоје Васић.

Овај период обележен је и привредним развојем и модернизацијом. То се одразило и на књижевни живот с обзиром на то да су часописи постали главни носиоци књижевног живота. Тако је и Милутин Ускоковић сарађивао са многим листовима и часописима, од *Полиџике*, *Дела*, *Самоуправе*, *Босанске виле*, *Заставе*, *Нове искре*, *Словенској јуџи*, *Бранковој кола*, *Српској књижевној гласника*, *Савременика*, *Вардара* и *Лейхойиса Маџице српске*.

Можда је могуће развијати тезу како је период од 1900. до 1914. године преломан у историји српске књижевности.

Тим пре јер поред романтичарских и реалистичких тенденција које безмало симултано делују, настаје и проза модерне са мањим или већим осцилацијама ка декаденцији. Уједно, јављају се и предавангардне тенденције. У прилог томе иде и *Антологија јесништва српске авангарде 1902–1934: Ошкровења и преиначења* Гојка Тешића, која почиње управо с поезијом насталом 1902. године тј. од Ђурчиновог „Пустите ме како ја хоћу”. Поред Милана Ђурчина у овој антологији своје место су, у делу где се представља период првих година 20. века, нашли и Аница Савић Ребац, Светислав Стефановић, Владислав Петковић Дис, Станислав Винавер, Иво Андрић...

Симултанизам тенденција, као и *фузија жанрова* уочавају се и из чисто фактографских података, наиме 1909. године Лаза Костић објавио је своју најпознатију песму *Santa Maria della Salute*, 1910. излази *Нечистија крв* Боре Станковића, велики песник српског романтизма Јован Јовановић Змај умро је 1904. године, а Ускоковић почиње да објављује од 1905. године. Уметници тог доба махом су окренути ка европским тенденцијама, код нас посебице француској књижевности, што је више него очито у поезији.

Код једног круга аутора, као што су Милутин Ускоковић, Вељко Милићевић, па и Исидора Секулић, уочава се да се у реалистичком оквиру приповедања јавља *џукоштина* која на извештан начин наговештава појаву послератних модерниста.

То се на симболичан начин уочава, када је о Ускоковићу реч, са делом *Vitae fragmenete*, чији је поднаслов *Књига за уморне људе*. То је књига лирских записа и фрагмента, објављена 1908. године, у време када је Ускоковић имао тек двадесет и четири године. Изашла је у Мостару код Пахера

и Кисића, код којих је и Сима Пандуровић исте године објавио *Посмртне њочасџи*.

И управо у српској књижевности декадентне тонове понајпре наговештава Сима Пандуровић у, рекли бисмо, једној од најзначајнијих песничких збирки прве деценије 20. века – *Посмртним њочасџима* – која у нашу књижевност уноси дух декаденције која испада да јесте она *џукоџина* која ће у поезији довести до модернистичких тенденција. Дух декаденције се може пронаћи, чак и у нешто радикалнијем виду, код Владислава Петковића Диса, који је баш као и Ускоковић умро за време Првог светског рата (Дис се утопио на броду у близини Крфа, а Ускоковић се утопио у реци Топлици код Куршумлије).

Преко декадентних тонова се наслуђује један другачији сензибилитет који ће временом допринети и промени културног обрасца. На изванстан начин то се назире и 1910. године када Српска књижевна задруга објављује *Дошљаке*, београдски роман чији су јунаци модерни и махом представници грађанске класе.

Исте године је Ускоковић и докторирао права у Женеву, а бавио се и превођењем са француског и бугарског. Ускоковић је у књижевности био активан тек десетак година. Прво дело – *Под живоџом*, књига лирских записа и фрагмента – објављена је 1905. године. Први објављени текст изашао је 1900. године под називом *Где је Боџ?* Од књижевника о његовом стваралаштву су у периоду активне стваралачке фазе писали Бранко Лазаревић и Исидора Секулић, а од књижевних историчара многи, мада можда му је најзначајније место дао управо Скерлић који га је видео као творца београдског романа који је кроз читав 20. век дао велика и важна дела (рецимо, романи Светлане Велмар Јанковић, Слободана Селенића, Драгослава Михаиловића и др.).

Приказивање градског амбијента у Ускоковићевим романима имало је одраз и на саму конструкцију дела с обзиром на то да „град утиче на одређивање и распоред карактера, развој сижеа и смисао заплета” (Јерков 1994: 657). То је условило и један вид другачијег општења међу јунацима где се, поред осталог, уочава и отуђење. Последицу продора отуђења у простор романа Теодор Адорно види као „антиреалистички моменат новог романа, у ком се његова метафизичка димензија показује чак кроз свој реални предмет, друштво у којем су људи отргнути једни од других и од себе самих. У естетској трансценденцији рефлектира се рашчарање свијета” (Адорно 1985: 153). Управо се преко отуђења може трагати за оном пукотином у реалистичком приповедању која се у српској књижевности проналази и у делима пре Првог светског рата с обзиром на то да историјски прелази нису нужно и поетички, то истиче и Милан Богдановић: „Ситуација није тако јасна, јер се прелаз из претходнога времена и у ову епоху и из ње у нову врши са много више преливања и тешко ухватљиве поступности него што се то обично претпоставља” (Богдановић 1961: 504), а и Марко Ристић када каже да се „данашња врло разнолика стремљења надовезују више на оне предратне покушаје који су били у опреци са централним, највиднијим менталитетом књижевног живота” (Ристић 1929: 195).

Да је непосредно пре Првог светског рата дошло до извесне дестабилизације приповедања, уочава се у *Причама које су изјубиле равношежу* (1913) Станислава Винавера, *Сајушницима* (1913) Исидоре Секулић или *Бесјућу* (1912) Вељка Милићевића, да би у годинама након завршетка рата готово постала манир и то нимало случајно јер је и сам приповедач био дестабилизован, дезоријентисан и

искорењен.² Кајзер сматра да је најбитније начело обликовања романа приповедач, па пошто је свет кренуо да губи стабилан ослонац уочи почетка Првог светског рата, губио га је и приповедач, па самим тим и роман.

У Ускоковићевој романескној прози важна новина је слика Београда, што је чини особеном у српској књижевности на почетку 20. века. Ускоковићево писмо не представља радикалну новину у односу на традицију. С тим у вези Радивоје Микић тврди да се „Ускоковићеви романи само делимично могу посматрати као последица ослонаца на књижевну традицију (на романе Светолика Ранковића, који изразитије настоји да уђе у унутрашњи свет својих јунака и прикаже сву амбивалентност тог света)” (Микић 2004: 195).

„Роман о младом човеку из провинције”, како Ричард Лехан именује онај тип романа који приповеда о доласку младог човека из провинције у простор урбаног, омогућава говор о профилисаном урбаном књижевности и код нас. *Урбано писмо* у српској књижевности почиње са *Дошљацима*,³ па се овај роман може сагледати како у рецепцији периода ком припада, тако и у *урбаном* писму 20. века у ком би, вероватно, имао прекретничко место симболички наговештено насловом. У том низу романа нашла би се многобројна дела различитих периода и аутора, попут *Романа о Лондону* Милоша Црњанског, *Травничке хронике* и *На Дрини ћуџија* Иве Андрића, *Хроника једне вароши* Момчила Настасијевића,

² Милан Богдановић у оцени српске књижевности између два рата истиче управо тај моменат: „Једно осећање дезоријентације, неке врсте обеспућености и беспомоћности у тешкој унутрашњој слутњи да предстоје неизбежне, а неизвесне измене у друштвеном и животном систему, откривало се у поетским и уметничким манифестацијама већ и последњих година пред почетак Првог светског рата” (Богдановић 1961: 506).

³ Више о томе у: Марко Неђић, „Милутин Ускоковић на размеђи два доба”, *Стара и нова проза*, „Вук Караџић”, Београд, 1988.

али и *Каг су цветшале шикве* Драгослава Михаиловића, *Периферијски змајеви* Видосава Стевановића, *У иошшлалубљу* Владимира Арсенијевића, *Киша и харшија* Владимира Тасића и многа друга.

Описи Београда код Ускоковића указују на ритам града који се ствара, на промене које се дешавају, законе тржишта који владају, као и на различите друштвене слојеве, од Народног позоришта у *Дошљацима*, где је тадашњи београдски центар, до Банатске улице на Дорћолу у којој живе сиромашни, људи са маргине и царинарнице у којој Кремић једно време ради.

Стога и први „београдски роман” *Дошљаци* Милутина Ускоковића, објављен исте године када и *Нечиста крв* (1910), разбија поставке варошке културе и јунаке и јунакиње делимице ослобађа, али и наговештава оно што ће се, између осталог, дорадити у наредном а уједно и последњем Ускоковићевом роману *Чегомиру Илићу*, то јесте комплексност градског живота кога одликује сусрет људи који у потпуности не схватају једни друге, а чије ослобођење, или пак спутаност, не доприноси њиховој срећи и задовољству, па се оба Ускоковићева романа могу читати као наговештаји модерног типа романа, који спаја патријархалну и грађанску културу на тај начин што чува обрасце из традиционалне културе обавијене у грађанске форме живота.

Треба истаћи да је тема живота у граду присутна још у романима Милована Видаковића, Богобоја Атанацковића, Јакова Игњатовића, као и Светолика Ранковића. Оно по чему се простор града у Ускоковићевој прози издваја јесте да је град постао битан чинилац у конституисању радње, обликовању ликова, те разрешењу заплета.

У критици се често наметала паралела са Светоликом Ранковићем, више у виду ослонца који је Ускоковић имао

у прози Светолика Ранковића, а ту су и слични наслови дела: Ранковићев има роман *Порушени идеали*, а првобитан назив *Чедомира Илића* био је *Хроми идеали*.

Међутим, чини се да се може успоставити нешто ближа веза између прозе Милутина Ускоковића и Лазе Лазаревића и то управо преко сличног типа јунака, првенствено, оног из *Вејра* и *Швабице* са Ускоковићевим Кремићем и Илићем.

Можда треба рећи и то да су заслуге Лазе Лазаревића за развој српске приповетке вишеструке. Еманциповао је нашу приповетку на тај начин да је досегла европски ранг. Наша тадашња реалистичка приповетка била је махом у власти сеоског, фолклорног дискурса, док је Лазаревић тежиште ставио на градски амбијент и у своје приповетке увео лик интелектуалаца што је било јако модерно за то време. За живота је превођен на друге језике и његово дело је веома познато у словенским културама, управо из разлога неке духовне блискости.

Интелектуалац из Лазаревићеве „Швабице” плаши се да се препусти љубавној игри са девојком Аном из пансионa где станује, онда када победи своје страхове и када се препусти игри завођења и страсти, он се плаши да не може из те љубавне игре тек тако да изађе и унапред има јасну слику да се његова љубав не може завршити браком. Разрешење његових љубавних јада одвија се у сну, наиме он уз помоћ сна успева да се охрабри да уради оно што му у јави не полази за руком. Слична ситуација је у *Дошљацима* када је реч о разрешењу заплета и приказивању психолошких стања јунака. Лик интелектуалца који се јавља код Лазаревића присутан је и код Ускоковића, али и код неких других аутора, попут Вељка Милићевића, рецимо.

Међутим, урбани простор који приказују и Лазаревић и Ускоковић и начин на који то чине (тежиште на психолошким стањима јунака) чини њихову прозу модерном. Додатно, самоубиство као тема јавља се и у *Дошљацима*. Наиме, Кремић пише драму о самоубиству девојке која се жртвује за свог драгог да би онда његова девојка починила самоубиство. Чедомир Илић такође на крају романа изврши самоубиство.

Преко лика интелектуалаца који долази у велики град Ускоковић сенчи и њихову искорењеност, али и наглашени индивидуализам, па чак и еротске мотиве. На тај начин он трасира пут даљем развоју романа након Првог светског рата.

Сам Ускоковић је 1913. у *Босанској вили* дао исказ да је за писање романа потребна широка општа култура, поред талента, а да романсијер треба да буде и филозоф и историчар и политичар и критичар и психолог. Стога треба подвући да је Ускоковић својим разноврсним ангажманима можда изразитије него остали аутори био интелектуалац у духу времена које ће тек доћи након окончања Великог рата. Писао је цртице о тадашњем времену и приликама у Европи, превео Ла Рошфукове *Максима*, као и роман *Лаж* Пола Буржеа, такође био је у дипломатској служби у Скопљу, одакле одлази у Женеву где докторира на међународном јавном праву. Једно време боравио је у Паризу. Након годину дана пошто је дошао на студирање у Београд постаје сарадник *Полиџике* и то од самог оснивања, тј. од 12. 1. 1904. У дипломатију ће ући и Ракић и Дучић и Андрић и Црњански и Растко Петровић, а сви они ће такође сарађивати са многим нашим листовима и часописима, а неки од њих, попут Андрића, исто тако ће докторирати у Европи. Превођем ће се бавити многи наши

уметници, споменимо само Станислава Винавера који ће не само својим преводима задужути српску културу у међуратном периоду.

Можда треба напоменути и то да се 1932. године штампају дела Милутина Ускоковића (издање Народног дела, библиотека Класици југословенски, али не и *Vitae fragmentenete* и *Под живошом* које није ни Марко Недић уврстио 1974. године у издање Избора из дела које објављује Народна књига), што само упућује да је и у смирај авангардних тенденција постојало интересовање за његово дело. Она се наставља и после Другог светског рата када се Ускоковић поново чита и штампа, па 1956. године издавачко предузеће Рад објављује *Дошљаке*, са предговором Димитрија Вученова, а 1963. године Нолит објављује *Чегомира Илића*, са предговором Душана Матића. Овај аутор свој текст насловљава *Ускоковић, заљубљеник Београда*. Добро је уочио да се управо од овог романа веза града и живота индивидуе може изразитије пратити у српској књижевности те да ће име Милутина Ускоковића имати „у литерарној и културној историји Београда све више изузетан призвук” (Матић 1963: 9). Матић је става да је Београд био Ускоковићева преокупација која није била тек једна од литерарних тема већ се преливао и на Ускоковића „књижевника и хроничара, моралисту и социолога, који се у Ускоковићевој личности непрекидно, час спретно час неспретно, преплитали, спајали и раздвајали” (Матић 1963: 9).

Управо на тај начин и са временске дистанце веће од једног века, пратећи развојни лук српске културе, јасно се уочава место које Ускоковић заузима као носилац новог културног обрасца, оног који долази са грађанском културом. Наиме, он је био образован, једним делом образован

и у иностранству, био је интелектуалац свог времена, у дипломатској служби, са израженим јавним ангажманом најочитијим преко периодичних публикација тог доба. Свест његових главних јунака је свест модерног човека чија трагика живота долази до изражаја у романескном опусу. Уосталом, не треба сметнути са ума да Исидора Секулић за Ускоковића каже да је он „увек песник нечег преломљеног и прекрханог, тешких брига којима нема утехе, и тешких невоља којима нема савета, и све што у своје нежне руке узме то је пепео” (Секулић 1977: 16). Можда баш због специфичног осећања света о коме пише Исидора Секулић, Ускоковић, заједно са својим јунацима, антиципира осећање које ће тек пар година касније артикулисати Црњански у *Дневнику о Чарнојевићу*. Оно које је најизраженије изречено у реченици *Јесен и животи без смисла*, али и питањем којим се завршава први пасус првог објављеног романа Милоша Црњанског.

Ускоковић вероватно није ни могао да наслути да када је 1900. године објавио свој први текст *Где је Бој?*, да ће две деценије касније ово питање гласити: *Где је животи?* (питање које поставља приповедач *Дневника о Чарнојевићу* на крају првог пасуса), као и да ће на различите начине питање о смислу човековог живота и постајања окупирати наше уметнике у бурним деценијама на почетку 20. века. Својим животом, али и смрћу, Ускоковић, баш као и његови јунаци, изражава сумњу и тиме што у својим делима сумња и преиспитује живот и данашњем читаоцу остаје близак, баш као и његово дело. Виђено на тај начин и Ускоковића улога у пољу српске културе на почетку 20. века испада крајње антиципаторска.

Литература

- Адорно, Теодор. *Филозофско-социолошки есеји о књижевности*. Загреб: Школска књига, 1985.
- Богдановић, Милан. „О српској књижевности између два рата”, *Стиари и нови III*. Београд: Просвета, 1961.
- Јерков, Александар. „Одбрана и последњи дани”, *Анџологија београдске њриче*, књ. 2. Београд: Време књиге, 1994, 653–684.
- Матић, Душан. „Ускоковић, заљубљеник Београда”, у: Ускоковић, Милутин, *Чедомир Илић*. Београд: Нолит, 1963, 9–25.
- Недић, Марко. „Милутин Ускоковић на размеђи два доба”, *Стиара и нова њроза*, Београд: „Вук Караџић”, 1988.
- Панић Мараш, Јелена. *Град и стираси*. Београд: Службени гласник, 2009.
- Панић Мараш, Јелена. *Поетскокриџички модернизам*. Београд: Службени гласник, 2023.
- Панић Мараш, Јелена. „Портрет уметника у несаници”, у: Лазаревић, Лаза, *Пријовешке*. Београд: Службени гласник, 2019, 289–310.
- Ристић, Марко. „Кроз новију српску књижевност”, *Нова лиџераџура, часоџис за кулџурна џиџања*, I, 7/8, јуни–јули 1929.
- Секулић, Исидора. „Кад руже цветају”, *Из домаћих књижевности I, Сабрана дела Исидоре Секулић*, књ. 4. Београд: Издавачко предузеће „Вук Караџић”, 1977.
- Скерлић, Јован. „Србија, њена култура и њена књижевност”, *Писци и књиџе* 5. Београд; Нова штампарија „Давидовић”, 1911.
- Lehan, Richard. *Realisam and Naturalisam, The Novel in The Age of Transition*. The University of Wisconsin Press, 2005.

Jelena Panić Maraš

**MILUTIN USKOKOVIĆ (1884–1915)
AND SERBIAN CULTURE AT THE
BEGINNING OF THE 20TH CENTURY**

S u m m a r y

The paper deals with the close connection between Serbian culture at the beginning of the 20th century and the appearance of Milutin Usković, who is seen as an offshoot of our culture, summing up the previous tendencies primarily in literature and hinting at those that will take shape after the end of the First World War.

Key words: cultural pattern, intellectual, literature of the first decades of the 20th century, modernist tendencies.